

Xalidə Yaşar qızı Zamanova, Ləman Pərviz qızı Axundova²⁸

İNGİLİZ DİLİNİN TÖPÖNİMİKASI VƏ ONUN ÜSLUBI ƏLAMƏTLƏRİ

Giriş. Böyük Britaniya coğrafi adlarını nəzərdən keçirdikdə, onların əksriyyətinin mənasının müasir dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmadığı məlum olur. Bunun əsas səbəbi bu ərazidəki toponimlərin qədim dövrlərə aid olması və sonrakı əsrlərdə səhər tələffüz naticəsində səhər yazıya alınması, toponimlərin tərkibində əksriyyət qədim ingilis söz və şəkilcələrinin olmasının sədir. Buna görə də semantik təhlil zamanı coğrafi adın ümumi semantik mənası məhz onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin semantik analizi əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman ingilis topominik adlarının məxsusi xüsusiyyəti olan coğrafi terminlərin aşkar çıxarılması və toponimlərin digər tərəfə yollarının müeyyənləşdirilməsi əsas istiqamət təşkil edir. Bəzən onda ingilis toponimlərində ən çox rast gəlinən hansı leksemlərdir? Bù suala cavab vermək üçün topominik adların elə elementlərini seçmək lazımdır ki, onlar dilin müasir leksik tərkibi ilə müəyyən qədər səsləşsin.

Əsas hissə. Ingilis dili ölkələrin toponimlərinin tərkibində elə elementlər vardır ki, (*məsələn, garden, park, village, farm, River, Valley, falls, haven, pool, wood, hill, pard və s.*), onlar ümumi xarakter daşıyır və həm İngilterə, həm ABŞ, həm də Avstraliya topominikasında məhdudiyyətsiz istifadə olunur. Bununla yanaşı elə terminlər vardır ki, onlar yerli xarakter daşıyır və əsasən müəyyən bir ərazidə mikrosistemdə yayılmış olur.

Bəzən oxşar obyektlər müxtəlif leksimlərlə işarələnir. Bəzən isə əksinə, eyni bir leksem müxtəlif coğrafi obyektlərin adlandırılmasında istifadə olunur. Ona görə də, hansı terminlərin daha geniş yayıldığı və toponimlərin yaranmasında hansı tip leksimlərin aparıcı rol oynadığı təyin edilməlidir.

Beləliklə, ingilis topominik adlarının formallaşmasında aşağıdakı vasitələr iştirak edir:

1) *Relyef terminlərin iştiraka ilə yaranan toponimlər.* Relyef terminləri ingilis topominik adlarının yaradılmasında ən çox istifadə edilən elementlərdir:

knoll – tapacık nose – burun; steel – dialekt sözü, dağ silsiləsi

down – meşə örtüyü olmayan yüksəkliş;hurst – meşə örtülüdür təpə

meadow – tarla, çəmən, torpaq sahəsi; hide – tarixizm, torpaq payı

A.Mawer "Problems of place-name study" əsərində qeyd edir: "Burada mənfi relyef terminlərinə rast gəlmək mümkündür ki, onlardan da aşağıdakı üçü daha geniş yayılıb: *comb – dərər, çuxur*. Ölkənin daha çox cənub hissəsində yayılmışdır, bu da onun coğrafi adlar sistemində daha sonrakı dövrlərdə daxil olduğuna işaretdir" (1, s. 156-162).

Bəzən ki, ölkənin cənub hissəsi şərqi hissəsində xeyli sonra məskunlaşmışdır: *gullet – dialektizm, yarğan, qobu hole – çala, oyuq*.

2) *Landşaft terminlərindən istifadə nəticəsində yaranmış toponimlər.* Landşaft terminlərindən ən geniş yayılan ovalıq və bataqlıq əraziləri işarə edən vahidlərdir:

heath – xam yer, bataqlıq yer : marsh – alçaq bataqlıq ərazi, çeyyllik

mere – dialektizm, bataqlıq, postizm, göl, göləməz, rond – dialektizm, bataqlıq

3) *Hidrografik i terminlərin iştiraka ilə yaranan toponimlər:* Buraya aşağıdakı terminlər aiddir: *bath – hamam, su müalicəxanası; brook – kiçik çay*

fleet – dialektizm, kiçik axım körək; hatch – bənd, dəhnə

haugh – şotland sözüdür, su ilə gətirilmiş torpaq (çay vadisində) mənasını verir

4) *yol, titiki və bu növ terminlərindən istifadə ilə yaranan toponimlər:* *bow – tag, qövs şəkilində titiki. Məs., Bow şəhərinə bu ad Ueo çayı üzərində yerləşən tağlı körpüsü əsasən verilib; scale – dialektizm, müvəqqəti titiki street – kiçə. Kent, Hereford, Somersetdəki Street adını daşıyan yaşayış məntəqələri Roma yollarının üstündə titiki; thorp – tarixizm, kənd*

wall – divar. Məsələn, Northumbrendəki Walle şəhəri Roma sadının yanında yerləşmişdir.

5) *İqtisadi coğrafi terminlər.* Əhalinin kənd təsərrüfatı və sənaye fəaliyyətinin əks etdirir: *cote – mal-qara üçün ağıl toyuq – cüca hini; floor – xırman; rope – kəndir. Bu tarixi termin görüş və ya digər xüsusi işlər üçün nəzərdə tutulur, kəndlərə sərhədlənmış torpaq sahələrinə aid edilirdi;*

Alt - duz Əvvəllər düz istehsal edən ərazilərdə işlədilmiş, sonra isə digər coğrafi ərazilərdə tətbiq edilməyə başlamışdır;

stock – mal-qara. Heyvandarlıq və südçülük fermasına işarə məqsədi ilə işlədilmiş və geniş yayılmışdır. Bu terminin yaranma tarixi mənbələrdə VI-VII əsrin əvvəlləri kimi göstərilir, bəzən ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatında genişlənmə ilə əlaqədar olaraq əsas yaşayış məskənlərindən asılı olan ucqar ferma yaranırdı;

6) *Etnonimlərdən təşkili tapşırıq toponimlər.* Burada əsasən qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, xalq və millət adlarından tərəfən coğrafi adlar aiddir. Etnonimlər ya həmin xalq tərəfindən əsası qoyulmuş, ya da məskunlaşdırılmış ərazilərin adlandırılmasında iştirak edir. Bəzən ərazi əvvəlcədən məskunlaşdırılmış olur, lakin sonradan ora köçən tayfanın yerli əhalidən fərqlənməsi ərazidə məskunlaşmış etnik qrupun adı ilə adlandırılaraq yaşayış məntəqələrinin meydana gəlmesinə səbəb olur.

Bir çox ölkələrin adları məhz etnonimlərdən götürülmüşdür. Məsələn, İspaniya, Fransa, İsviç, Yaponiya və o cümlədən, Ingiltərə. England toponomi

V-VI əsrlərdə əraziyə köcmüş german təyfalarından olan angollar adı ilə bağlıdır və "angollar torpağı" deməkdir.

7) *Antroponimlər əsasında formalılmış toponimlər.* Şəxs adı, familiya,

təxəllüs, laqəb və sairdən yaranan coğrafi adlar bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Əsasən ABŞ və Kanadada geniş yayılmışdır. Bu cür toponimlər, əksər hallarda, ya ərazidə yaşaması möhəşur şəxsin adı ilə bağlı olur və ya ərazidə tikinti aparmış şəxsin ismindən başlangıç götürürdülər. Məsələn, Londonun öz mağazalarına görə möhəşur olan Bond Street kiçəsi XVII əsrənəkçəda aparılan tikinti işlərini başlılıq etmiş Tomas Bondun adını daşıyır.

8) *Fitonimlər, yəni bitki və ağaç adlarından meydana gələn toponimlər.* Əsasən ərazinin florاسını əks etdirir. Bu qrupa daxil olan məhsuldar elementlər aşağıdakılardır:

broom – nəfəsotu; elm – qarağac; ash – görüs, vən heather – söpögə kolu

oak – palid; thorn – çəqqal gavalı kolu, tikan

Məsələn, Octon topominime Britaniyanın bir sıra ərazilərində rast gəlmək mümkündür. O, qədim ingilis dilində "oak" (palid) və "tun" (ferma, yaşayış məskəni) sözlerinin birləşməsində əmələ gəlmişdir.

9) *Zoonimlər, yəni heyvan və quş adlarından yaranmış toponimlər.* Məsələn, Deerton, Eagle, Falcon, Way, Hawkswhy və s.

10) *Metaforik əsaslı toponimlər.* Buraya ən çox anatomiq və təsərrüfatla bağlı metaforalar daxildir. Aşağıdakular bu silsiləyə daxil olan ən aktiv elementlərdir: *mouth – ağız → çay mənsəbi; back – arxa → təpə çılığchine – onurğa → dağ silsiləsi; comb – daraq → təpə çılıggable – fronton, taxtəpuş, qatı → svitruclu zirvə*

11) *Rəsmi adlar.* Əlbəttə ki, toponimlərin əksriyyəti xalq tərəfindən yazılısa da, onlar rəsmi orqanlar tərəfindən yazılıa alındıqda müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

Lakin bundan əlavə elə yerlər vardır ki, onlara ad məhz rəsmi orqanların əmri ilə verilmişdir. Bu zaman obyekt ya adlandırılmamış olur, ya da ümumiyyətlə mövcud olmamışdır. Bəzən isə mövcud adlar dövlət orqanları tərəfindən dəyişdirilir. Bu za-man hətta köhnə və yeni ad yanaşı ömrü sürə bilər.

Rəsmi adlar son dəyişiklikləri əhatə etdiyi üçün onların mənasi semantik cəhətdən daha çox anlaşıqdır. Ancaq rəsmi adların da öz maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, London ilə Edinburq arasındaki Böyük Şimal Yolu (Great North Road) magistrallının rəsmi adı Al [ei'w^n] – dir.

12) *Memorial əsaslı adlar.* Möhəş insanların adlarını əbədiləşdirmək üçün müxtəlif coğrafi obyektlərə verilir. Məsələn, XVII əsrənəkçəda başlayaraq Londonda küçə adları kral ailəsinin üzvlərinin şəresinə adlandırılmağa başladı: Queen Street (1666), King William Street (1829), King Edward Street (1853) və s.

On – on beş bundan əvvəl formalşmaqla ingilis coğrafi adları dilin qədim vəziyyətini təsbit edir, buna görə də müasir səviyyədə coğrafi adın tərkibində fərqləndirilə bilən elementlər bu və ya digər spesifik funksiya daşıyır. Burada adəbi dil qatına daxil olan sözlərdən əlavə dialektizmlər də rast gəlmək olur (toft, steel, thwaite mere və s.). Alımmalar da diqqəti cəlb edir (*məsələn, şotland sözüleri hough, heck*). Elə elementlərə rast gəlinir ki, müasir dövrə onlar yalnız elm və texnika terminləridir (*arxit, gable, tarixi, hide, thorp*). Bəzən elə sözlərdən istifadə olunur ki, onlar müasir dildə neytral xarakter daşımur, məsələn, *emosional ranga malik olur (sair, holt – məşlik)* və ya urxazım hesab edilir (*hook – sərt çay dirsəyi*) və s.

A.H.Smith bu haqda yazar: "Ümumiyyətlə, toponimlər geniş planda yanaşıqdır, topominikanın müasir vəziyyətinin təsviri bir sıra problemlərlə bağlıdır ki, onların həlli coğrafi adların tarixinə nəzər salmadan mümkün deyil; ancaq bu yolla nə üçün bu və ya digər modelin mahsuldar olduğu, hansı elementlərin mühafizə olunub müasir dövrdə ölümdür və s. arasında bilər. Burada bu və ya digər topominin hansı dövrdə meydana gəlməsini aşkar etmək mühüm rol oynayır. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə obyektlərin adlandırılması üçün onun ayrı-ayrı cəhətləri nəzərə alınmış və ya eyni cəhətlər müxtəlif dildə vahidilər ilə ifadə edilmişdir (2, s. 233)."

Coğrafi adın obyektiñ xüsusiyyətləri ilə şərtlənməsi fikri özünü onda doğrudur ki, obyekti xarakterizə edən coxsayılı cəhətlərdən elə biri seçilir ki, bu həmin döv-rün insanları üçün əsas cəhət hesab edilir.

Mürəkkəb xarakterli obyekti-ad əlaqəsinin açılması üçün, əksər hallarda ekstralinqistik faktları nəzərə almaq tələb olunur. Məsələn, Penkridge topomini (*kelt dilində "təpə zirvəsi" deməkdir*) b.e.o. I əsrənəkçədən məlumat və əvvəlcə o, yüksəklikdə yerləşmiş Roma istehkamına aid edilmişdir. X əsrda bu adla yaxınlıqda çay adlandırılmağa başladılar (müasir Penk çayı), sonradan isə çay konurunda salınmış kəndə bu ad verildi. Nəticədə mənasi "təpə zirvəsi" olan ad alıçaq düzənlilikdə yerləşmiş kəndi işarə edən topominə çevrilmişdir.

Qədim ingilis toponimləri insanın təbiətdən asılılığına işarə verir. Çünkü o zamanlar insanlar yaşayış məskənlərini meşə, çay və göllərin ətrafında salırdılar. Ona görə də qədim toponimlər arasında obyektləri ifadə edən terminlər əksriyyət təşkil edir. Məsələn, Lew – təpə, Lea – bulaq, thatto – çəşma. Bu adlar ellipsoidlər təşkil edir, cənubi əvvəllər onlara birləşdilmiş kənd, məskən kimi sözlər sonradan ixtisar edilmişdir.

Sonrakı etapa insanların fəaliyyəti ilə bağlı olan coğrafi adlar daxildir. Məsələn, Keswick (*pəndir istehsalan ilə məşğul olan yer*), Lambeth (*quzu yüksənlən liman*), Orsett (*bataqlıq filizi çıxarılan çala*), Rotherwars (*heyvandarlıq ferması*). İnsan adlara xüsusi mülkiyyətçiliyin yaranmasının nəticəsi kimi öz yeni diniyagörüşünü köçürür: Lambrook (*kiçik sərhəd çayı*), Landmouth (*sərhəd torpaq sahəsi*). Buraya, o cümlədən, nəsil və qəbilə adları ilə bağlı toponimlər aiddir. Məsələn, Metting-ham, (*Metlər nəslindən olanların kəndi*).

Növbəti mərhələdə toponimlərdə şəxs adları peydə olur. Məsələn, Hawley (*Hark adlı şəxsiə məxsus ada*), Hawsker (*Hauk adlı şəxsiə məxsus sahə*). Bu silsilədən olan adlar feodalizm dövründə aiddir. Bir müddət sonra isə ərazinin kiminə şərəfinə memorial olaraq adlandırılmasının başlayır (3, s. 212-234).

²⁸ Azərbaycan Texniki Universiteti, "Xarici dillər" icafedəsinin baş məzəlli məzəlli

Orta əsrlərdə qədim adlandırma xüsusiyyətləri saxlanılmışdı. Onlaradan bəziləri aşağıda verilir: Hatfield (*qədim ingilis dilində [haefeld] sıüpörgə kolu sahəsi*) - VIII əsrə aiddir; Bracknell (*xüsusi isim + tala*) - X əsrdə aiddir, Harlow (Görüş ye-ri), Hemel Hempstead (*xüsusi isim + ev, ferma*), Aycliffe (*pald meşəsi*) - XI əsrdə aiddir. Corby (*xüsusi isim + ferma*) - XII əsr, Crawley (*qarğı təpəsi*) - XIII əsr nümunəsidir. Yeni dövrdə yaranan adlar semantik cəhətdən daha asan təhlil edilə bilir. Onlarda müasir dilin vahidləri üstünlük taşlaşdır. Burada yeni yaranan qraflıqların adlandırılmasında maraq kəsb edir. Yeni qraflıqlara ad verilərkən köçürmədən (metonomiyadan) istifadə olunub. Bu zaman mövcud hidronimlərdən (*Tyne, Wear, Avon çayları → Tyne, Wear və Avon qraflıqları*) və **oykonimlərdən** (*Cleverland şəhəri → Cleverland qraflığı*) istifadə edilib. Əksər hallarda toponimin qədim forması qismən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, Cumbria qraflığının adı Cumberland toponimindən götürülüb (*the land of Cambrians - britler ölkəsi*); Salop-Shropshire topo-nimindən (*XI əsrə Scrobbesbyrigs sözü Saloipes circa şəklini alır, sonra da Salop kimi ixtisar edilir*) yaranır.

K.Cameron qeyd edir: "Yeni dövrdə təyini sintaqmalardan istifadə etməklə daha çox söz birləşməsi şəklində toponimlər yaranır; East və West Sussex, West Midlands, Greater London. O cümlədən, **-side** elementindən istifadə edilməyə başlayır: Humber side, Mersey side" (4, s. 43-57).

Həmçinin, ümumi isimlər "the" artıklının köməyi ilə xüsusi ismə keçir. Məsələn, Londonun bir neçə küçəsinin adına nəzər yetirək: The Ring (iżiik), The Grove (ağ-aclıq), The Cut (kəsili), The Grance (tikiliyərdən olan ferma), The Highway (böyük yol) və s.

Orta əsrlərdə ikinci tərəfi street – kütə, Lane – döngə, Cross – yol ayrıca, Rise - yoxus, Garden – bağ, Market – bazar, Close – dalan elementlərindən ibarət xeyli sayıda toponimlər meydana gəldi: Mor Street, Broad Street, Long Lane, Lime Clo-se və s.

Nəticə. Toponimlərin semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən diqqəti cəlb edən daha bir maraqlı cəhət toponimin mövcud olduğu dövr ərzində bir neçə dəfə həm fonotik, həm də orfoqrafik dəyişikliklərə məruz qalmaqla ilkin mənasından tamamilə uzaqlaşmaq xüsusiyyətidir. Məsələn, **York** toponimi. Bu şəhərin ilkin adı tarixi mənbələrdə **Eboracon** (*boar - dwelling - qaban məskəni*) kimi göstərilir. Sonradan romalıların işğalı nəticəsində şəhərin adı latin dilinə uyğunlaşdırılır. Eboracum Anqlar VII – VIII əsrlərdə şəhərin idarə edilməsini əla keçirdikdən sonra adın son elementi **wic** (*qəsəbə, kənd*)sözü ilə əvəz edilir və həm ad həm fonem, həm də morfem dəyişikliyinə uğrayır. Eoforwic IX əsrə skandinavların hücumu nəticəsində şəhərin adı onların dilinə uyğunlaşdırılır: **lorwic** və nəticədə XIII əsrə **York** meydana çıxır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mawer A. "Problems of place-name study". London, 1969, p. 156-162
2. Smith A.H. "English place-names Elements". London, 1956, p. 233.
3. Nikonor V.A. "Bedeinus v monogrammi". Moscow, 1965, cnp: 212-234
4. Cameron K. "English place-names". London, 1961 p. 43-57

Açar sözlər: toponim, landschaft, etnonim, fitonim, zoonim, sintagma, antroponimlər, metaforik

Key words: place-relief, landshaf, etnonim, fitonim, zoonim, syntagma, metaphorical, antroponims

Ключевые слова: топоним, ландшафт, этноним, фитоним, зооним, синтагма, антропонимы, метафоричность

Oponymics of the english language and its style characteristics

Summary

In considering the geographical names in the United Kingdom , most of them by carriers misunderstanding modern language becomes clear meanings . The main reason for this is that the ancient history of the area and the subsequent centuries the wrong pronunciation of names as a result of recording errors , the majority of the oldest names in the structure of English words and suffixes and so. Therefore, the semantic meaning of semantic analysis of the geographical name of the individual elements that comprise it are determined based on semantic analysis.

Топонимика английского языка и ее стилевые признаки

Резюме

При рассмотрении географических названий в Соединенном Королевстве, большинство из них первоначально понимание языка становится ясно значение. Особой причиной этого является то, что древняя история этого района и в последующие века неправильного произношения имен в результате ошибок записи, большинство из старейших имен в структуре английских слов и суффиксов и т.д.. Таким образом, семантического анализа географического названия отдельных элементов, составляющих его определяются на основе семантического анализа.

Rayçi:Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Rəfiq Cəfərov